

s. Dorota Chwiła FMA

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

**Idea świata, który ma nadejść w Targumie Neofiti 1
w kontekście Starego i Nowego Testamentu**

Streszczenie: Problem życia po śmierci był przedmiotem zainteresowania wielu autorów biblijnych. Początkowo pojawiały się jedynie aluzje do życia wiecznego, a dopiero z czasem zarysowała się nauka o zmartwychwstaniu ciał. W ten proces rozwoju myśli wpisuje się Targum Neofiti 1, który często podejmuje zagadnienie „świata, który ma nadejść”. Nowy Testament stanowi natomiast w wielu miejscach kontynuację idei targumicznych, które łączą obie części Biblii. Niniejszy artykuł ukazuje rozwój biblijnej idei życia wiecznego począwszy od Starego Testamentu, przez teksty targumiczne i aż po eschatologię nowotestamentalną. Zostały ukazane nawiązania terminologiczne a także sposób podobnego rozumienia wielu koncepcji eschatologicznych. Idea „świata, który ma nadejść” pozwala na głębsze wniknięcie w orędzie zbawcze głoszone przez Chrystusa.

Słowa kluczowe: Targum Neofiti 1; życie wieczne; świat, który ma nadejść; Stary Testament; Nowy Testament

**The idea of *the world to come* in Targum Neofiti 1
in the context of the Old and New Testaments**

Abstract: The problem of life after death has been the concern of many biblical authors. At first, there were only allusions to eternal life, and only with time did the doctrine of the resurrection of bodies become outlined. This process of development of thought includes Targum Neofiti 1, which often addresses the issue of the "world to come". The New Testament, on the other hand, is in many places a continuation of the targumic ideas that link the two parts of the Bible. This paper therefore presents the development of the biblical idea of eternal life from the Old Testament, through the targumic texts and up to the New Testament eschatology. Terminological references are shown as well as a similar understanding of many eschatological concepts. The idea of "the world to come" allows for a deeper insight into the salvation message proclaimed by Christ.

Keywords: Targum Neofiti 1; eternal life; the world to come; Old Testament; New Testament

Wprowadzenie

Człowiek od zarania dziejów stawia pytania dotyczące życia i śmierci. Jaki sens ma życie? Czy istnieje inny świat poza doczesnością? Biblijna historia zbawienia ukazuje perspektywę życia, które nie kończy się po śmierci, ale przybiera jedynie nową postać. Ważne wydaje się dostrzeżenie rozwoju rozumienia idei życia wiecznego, który można zaobserwować analizując Stary i Nowy Testament.

W ten proces doskonale wpisuje się myśl teologiczna zawarta w Targumie Neofiti 1. Targum ten jest aramejskim tłumaczeniem pierwszych pięciu ksiąg Biblii hebrajskiej¹. Zawiera on wiele starożytnych tradycji, które sięgają ery przedchrześcijańskiej². Stąd też wiele idei jest bliskich czasom Jezusa i kształtowaniu się Ewangelii. Jest niejako pomostem łączącym Torę z Ewangelią³. Z tego względu badanie tematu życia wiecznego w Nowym Testamencie w kontekście targumicznym pozwala wnikać głębiej w myśl autora natchnionego. Dotychczas pojawiło się już wiele opracowań dotyczących tego tematu w Starym i Nowym Testamencie. Na gruncie polskim jest to chociażby opracowanie Janusza Lemańskiego podejmujące w sposób szczegółowy zagadnienie zmartwychwstania i życia po śmierci w Starym Testamencie⁴. Natomiast niewiele jest badań dotyczących życia wiecznego w ujęciu Targumu Neofiti 1. Można wymienić tu badania prowadzone przez Mirosława S. Wróbla⁵. Natomiast na gruncie światowym tą tematyką zajmuje się m.in. Martin J. McNamara⁶.

Celem niniejszego artykułu jest ukazanie rozwoju rozumienia życia wiecznego począwszy od Starego Testamentu, gdzie początkowo pojawiały się jedynie aluzje do życia po

¹ Targum Neofiti 1 został odnaleziony w Bibliotece Watykańskiej przez A. Díez Macho w 1949 r., następnie opublikowany w latach 1968–1978 r. Więcej informacji na temat historii Targumu Neofiti 1 – zob.: R. Le Déaut, *Jalons pour une histoire d'un manuscrit du Targum palestinien (Neofiti 1)*, „Biblica” 48/4 (1967), s. 509–533; M.S. Wróbel, *Targum Neofiti 1: Księga Rodzaju* (Biblia Aramejska; 1), Lublin 2014, s. XL–LII.

² M.S. Wróbel, *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej* (Biblia Aramejska; 0), Lublin 2017, s. 140.

³ Tamże, s. 338.

⁴ J. Lemański, *Sprawisz, abym ożył (Ps 71,20 b). Źródła nadziei na zmartwychwstanie w Starym Testamencie*, Szczecin 2004.

⁵ M.S. Wróbel, *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej*, s. 257–263; Tenże, „Eschatologia w ujęciu Biblii aramejskiej”, w: J. Kręciłło, B. Strzałkowska (red.), *Dobrze jest dziękować Panu (Ps 92,2). Księga Jubileuszowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 70. rocznicę urodzin*, Warszawa 2021, s. 788–795.

⁶ M.J., McNamara, *Targum and Testament Revisited. Aramaic Paraphrases of the Hebrew Bible: A Light on the New Testament*, Grand Rapids (MI) 2010, s. 200–212.

śmierci, a następnie zarysowała się nauka o zmartwychwstaniu ciał. Dalej zostanie ukazana idea „świata, który ma nadejść” w Targumie Neofiti 1. Pozwoli to na przedstawienie omawianego zagadnienia w Nowym Testamencie ze zwróceniem uwagi na kontekst targumiczny. Dzięki temu jeszcze wyraźniej stanie się widoczna ciągłość myśli pomiędzy Torą a Ewangelią.

1. Rozwój idei życia wiecznego w Starym Testamencie

Zagadnienie eschatologii podlegało nieustannemu rozwojowi w Starym Testamencie. Początkowo wszechświat był postrzegany jako przestrzeń, w której istnieją jedynie trzy sfery: niebo jako miejsce przebywania Boga (Rdz 21,17; Iz 40,22), ziemia zamieszkała przez istoty żywe (Rdz 1,24-30) a także Szeol będący krainą umarłych (Rdz 37,35; Lb 16,30.33)⁷. Zgodnie z tą koncepcją człowiek po zakończeniu ziemskiego życia schodzi do Szeolu i pozostaje tam na zawsze. Dlatego wszelka nagroda bądź kara pojmowana jest w kategoriach doczesności, gdyż człowiek na ziemi otrzymuje już zapłatę za swoje czyny (Hi 42,10-16). Stopniowo autorzy biblijni odkrywali, że Bóg jest Panem życia i śmierci, stąd nawet Szeol nie może być wyjęty spod Jego panowania. Psalmiści wyrażali przekonanie, że Bóg ma moc wyzwolić duszę człowieka z Szeolu (Ps 48,16; 16,10). W kolejnych wiekach widoczny jest dalszy rozwój koncepcji życia wiecznego, początkowo poprzez aluzje do życia po śmierci, a następnie poprzez konkretne odniesienia do zmartwychwstania.

1.1. Aluzje do życia po śmierci

Pierwszym przejawem wiary w życie po śmierci jest opis wskrzeszenia umarłych przez Elizeusza i Eliasza (1 Krl 17,2; 2 Krl 4,1-37). Dzięki ich modlitwie zmarli zostają przywrócić do życia. Następnym etapem była działalność Ozeasa, która przypadała na VIII w. przed Chr. Prorok ten był świadkiem najazdu wojsk asyryjskich na Królestwo Północne. Ta dramatyczna sytuacja była interpretowana jako kara za popełnione grzechy i brak wierności przymierzu z Bogiem. Ozeasz posługuje się metaforą śmierci na zobrazowanie wszystkich nieszczęść jakie dotknęły Naród Wybrany. Wszechmocny Bóg jednak może zmienić tę sytuację i przywrócić naród do życia (Oz 6,1-3). Nie ma tu jeszcze mowy o wierze w życie wieczne, gdyż śmierć i powrót do życia jest dla proroka jedynie przenośnią, zabiegiem literackim.

⁷ J. Lemański, dz. cyt., s. 399.

Dalszy rozwój rozumienia tej idei przypada na czas niewoli babilońskiej a także działalności proroka Ezechiela. Wydarzenie to wywołało wiele pytań o przyczyny i skutki zaistniałej sytuacji. Doświadczane cierpienia sprawiają, że Izraelici postrzegają siebie jako dolinę pełną trupich kości, dla których nie ma już nadziei na powrót do życia (Ez 37,1-2). Jednak Bóg objawia prorokowi wizję ożywienia kości jako zapowiedź odrodzenia umarłego narodu (Ez 37,4-14). Opis ten jest pierwszym wyraźnym zwiastunem zmartwychwstania, choć nadal w sensie przenośnym⁸. Bóg ma moc przywrócić do życia Naród Wybrany będący w niewoli, choć on sam twierdzi, że „wyschły kości nasze, minęła nadzieja nasza, już po nas” (Ez 37,11). Dlatego możliwe wydaje się również zmartwychwstanie umarłych i życie wieczne, co zaś będą głosić późniejsze księgi biblijne.

Podobne aluzje do życia po śmierci i zmartwychwstania pojawiają się w Księdze Psalmów. W Psalmie 16 autor wyraża przekonanie, że Bóg nie pozostawi jego duszy w Szeolu i nie pozwoli doświadczyć trwania w grobie śmierci (Ps 16,10). Jednak nie jest to już nadzieja dotycząca całego narodu, ale indywidualna prośba zwrócona do Boga. Psalmista jest przekonany, że Bóg wydobędzie go z Szeolu i przywróci mu życie. Podobna myśl wyrażona jest w Ps 17,15: „Ja zaś w sprawiedliwości ujrzę Twe oblicze, powstając ze snu nasycę się Twoim widokiem”.

W tekstach Deutero-Izajasza, powstałych pod koniec okresu wygnania, mowa jest już o nowym stworzeniu, czyli powszechnym przekształceniu ludzi i rzeczy⁹. Powrót z niewoli rozumiany był zatem jako nowe wyjście (Iz 40,3-5.9-11; 41,8-16; 43,1-4). Co prawda u proroka Izajasza pojawia się motyw zmartwychwstania: „Ożyją Twoi umarli, zmartwychwstaną ich trupy, obudzą się i krzykną z radości spoczywający w prochu, bo rosa Twoja jest rosą światłości, a ziemia wyda cienie zmarłych” (Iz 26,19). Odnosi się on jednak do całej wspólnoty i może być rozumiany w sensie metaforycznym jako obraz politycznego odnowienia narodu¹⁰. Wypowiedzi typowo eschatologiczne w dosłownym znaczeniu można znaleźć dopiero w księgach, które powstały w okresie powygnaniowym. Ponadto w Księgach Aggeusza i Zachariasza, które pochodzą z wczesnego okresu powygnaniowego, można zauważyć jedynie odniesienia do ówczesnych wydarzeń. Dopiero doświadczenie wygnania i związanego z nim

⁸ J. Homerski, *Życie po śmierci i nadzieja zmartwychwstania w wierze ludu Bożego Starego Testamentu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 31/1 (1984), s. 8.

⁹ L. Stachowiak, *Eschatologia w Starym Testamencie*, w: H. Witczyk (red.), *Nowy słownik teologii biblijnej*, Lubin-Kielce 2017, s. 211.

¹⁰ J. Homerski, *Życie po śmierci*, s. 14.

cierpienia zmieniło perspektywę z głoszenia sądu na głoszenie zbawienia. Jednak te zapowiedzi można uznać jedynie za protoeschatologiczne¹¹.

1.2. Nauka o zmartwychwstaniu ciał

Trudne wydarzenia historyczne, takie jak zdobycie Jerozolimy, zburzenie świątyni, wygnanie i czas niewoli sprawiły, że Naród Wybrany musiał na nowo zdefiniować swoją tożsamość. Konieczne było poszukiwanie odpowiedzi na pytania dotyczące sensu cierpienia, nagrody lub kary za wierność Prawu w obliczu prześladowań. To poszukiwanie widoczne jest w najmłodszych pismach Starego Testamentu: w Księdze Daniela, 2 Księdze Machabejskiej i Księdze Mądrości. Pojawia się tam temat wiary w życie wieczne, nauki o zmartwychwstaniu ciał. Można tu wyróżnić dwa nurty: mądrościowy i apokaliptyczny¹². Pierwszy z nich podejmował problem niesprawiedliwości w świecie w kontekście obowiązującej teorii odpłaty. Natomiast nurt apokaliptyczny pojawił się w obliczu prześladowań i męczeńskiej śmierci w obronie wiary.

1.2.1. Nurt mądrościowy

Nieszczęścia, które spotykają sprawiedliwego a zarazem powodzenie, które jest udziałem grzesznika, stały się podstawą do zakwestionowania funkcjonującej zasady odpłaty. Zgodnie z tą regułą człowiek w ciągu swojego życia powinien odebrać nagrodę lub karę za swoje postępowanie. Zatem ważne wydaje się pytanie o to jak Bóg wynagrodzi wiernych i ukarze złych.

Prawda o nieśmiertelności pojawia się dopiero w końcowym etapie redakcji Księgi Mądrości (Mdr 1,15; 2,23; 5,1-23), która datowana jest na ok. 30 r. przed Chr¹³. Wyraża ona przekonanie, że po śmierci każdy otrzyma odpłatę: sprawiedliwi osiągną życie wieczne i będą przebywać z Bogiem, a grzesznicy pójdą na potępienie (Mdr 1-6). Zatem Boża sprawiedliwość sięga poza świat doczesny. Ponadto autor wiąże prawdę o życiu wiecznym z rzeczywistością sądu Bożego (Mdr 1,7-9). W Księdze Mądrości nie ma bezpośredniej mowy o zmartwychwstaniu ciała, ale można dostrzec jedynie aluzję do wiary w ponowne życie ciała (Mdr 16,13-14)¹⁴. Bóg jest Tym, który ma władzę nad życiem i śmiercią. Nagrodą za życie

¹¹ H.G. Reventlow, *The Eschatologization of the Prophetic Books: a Comparative Study*, w: H.G. Reventlow (red.), *Eschatology in the Bible and in Jewish and Christian Tradition*, Sheffield 1997, s. 174.

¹² J. Lemański, dz. cyt., s. 412.

¹³ Tamże, s. 418.

¹⁴ B. Poniży, *Księga Mądrości. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament; 20), Częstochowa 2012, s. 124.

zgodne z Bożym Prawem jest wieczne przebywanie z Bogiem. Nieśmiertelność jest darem Boga.

1.2.2. Nurt apokaliptyczny

Idea zmartwychwstania pojawia się głównie w literaturze apokaliptycznej, która była efektem doświadczenia kryzysu od poł. II w. przed Chr. aż do końca I w. po Chr¹⁵. Panowanie Antiocha IV Epifanesa, który nakazywał bałwochwalcze praktyki, było okresem, w którym Izraelici stanęli przed wyborem czy zachować życie, a sprzeciwić się Prawu czy też być wiernym za cenę śmierci.

W sposób wyraźny i bezpośredni ta myśl przedstawiona jest w Księdze Daniela. Po raz pierwszy pojawia się idea indywidualnego zmartwychwstania, które opisane jest jako zbudzenie ze snu: „Wielu zaś, co posnęli w prochu ziemi, zbudzi się: jedni do wiecznego życia, drudzy ku hańbie, ku wiecznej odrazie” (Dn 12,2). Według proroka do życia powrócą dobrzy i źli. Dobrzy powrócą do życia wiecznego, a źli zostaną wskrzeszeni na pohańbienie i wieczną odrazę¹⁶. Zmartwychwstanie będzie zatem nagrodą udzieloną konkretnej jednostce za życie sprawiedliwe (Dn 12,1-3), a także za cierpienia i śmierć poniesioną w obronie wiary. Ponadto owa nieśmiertelność będzie polegała na wywyższeniu człowieka, na udziale w życiu istot niebiańskich i wiecznym trwaniu razem z istotami otaczającymi Boga, na wzór niebiańskiego dworu¹⁷. Warto zwrócić uwagę, że w Dn 12,1 pojawia się również motyw sądu. Bóg osądzi nie tylko żywych, ale też umarłych (Dn 12,2), tak że każdy otrzyma należną mu odpłatę.

Zagadnienie życia wiecznego poruszone jest również w Drugiej Księdze Machabejskiej. Mowa jest tam o męczeństwie siedmiu braci i ich matki w obronie Prawa (2 Mch 7,1-42). Ta męczeńska śmierć prowadzi do przeświadczenia, że musi istnieć nagroda poza życiem doczesnym. W obliczu prześladowań pojawiały się pytania o to, jaką postawę przyjąć względem prześladowców, czy Bóg wynagrodzi niewinnie prześladowanych, którzy cierpiąc oddali swoje życie za wiarę. Nadzieja na dalsze życie po śmierci, która będzie nagrodą za wierność, pozwalała na ofiarę z własnego życia w obronie Prawa. Bóg zgodnie z zasadą odpłaty

¹⁵ M. Parchem, *Zmartwychwstanie, odpłata po śmierci i życie wieczne w literaturze międzytestamentalnej*, „Verbum Vitae” 15 (2009), s. 100.

¹⁶ J. Homerski, *Prawda o zmartwychwstaniu i życiu wiecznym w najmłodszych pismach natchnionych Starego Testamentu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 37/1 (1990), s. 7.

¹⁷ M. Parchem, *Księga Daniela. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament; 26), Częstochowa 2008, s. 686; Tenże, *Zmartwychwstanie, odpłata po śmierci i życie wieczne w literaturze międzytestamentalnej*, „Verbum Vitae” 15 (2009), s. 114.

przywróci im życie i ukarze prześladowców¹⁸. Pojawia się również idea modlitwy za zmarłych, którzy zginęli za wiarę, ale za życia popełnili grzech (2 Mch 12,40-45). Modlitwa i ofiara może oczyścić ich z grzechu i pomóc osiągnąć nagrodę życia wiecznego (2 Mch 12,45).

Podsumowując należy zauważyć, że najwcześniejsze biblijne odniesienia do zmartwychwstania znajdują się w tekstach z okresu wygnania babilońskiego i czasu powygnaniowego. Początkowo stanowią metaforę odrodzenia Izraela (Oz 6,1-3; Ez 37,1-14), natomiast wraz z rozwojem objawienia w sposób bezpośredni mówią o zmartwychwstaniu i życiu wiecznym (Dn 12; 2 Mch 7,9.14). Wiara w zmartwychwstanie nadaje sens wierności prawu Bożemu w obliczu cierpienia, a nawet męczeńskiej śmierci z rąk prześladowców¹⁹.

2. Świat, który ma nadzieję w Targumie Neofiti 1

W Targumie Neofiti 1 widoczna jest tendencja do interpretowania tekstów starotestamentalnych w aspekcie eschatologicznym²⁰. Wielokrotnie pojawia się koncepcja „świata, który ma nadzieję” (עלמא דאתי), który w TgN Rdz 4,8 jest również określony jako „inny świat” (עולם חורין). Ponadto to wyrażenie często występuje w opzycji do „tego świata” (עלמא דהדין), co wyraża pewne napięcie między tymi określeniami. Warto zwrócić uwagę, że wyrażenie „świat, który ma nadzieję” nie występuje w Targumie Onkelosa, który jest targumem normatywnym dla judaizmu, a w Targumie Jonatana pojawia się bardzo rzadko²¹. Stąd też można powiedzieć, że wyrażenie to jest charakterystyczne dla Targumu Neofiti 1.

W Biblii hebrajskiej w Pwt 22,7 pojawia się życzenie „aby ci się dobrze powodziło i abys długo żył”. Nie ma tu mowy jeszcze o nagrodzie w życiu wiecznym, a jedynie o odpłacie, która dokona się już za życia doczesnego. Targum Neofiti zmienia w tym miejscu przytoczony werset i wyraża wiarę w życie w przyszłym świecie: „aby ci się powodziło w tym świecie i abys przedłużył swoje dni w świecie, który ma nadzieję” (TgN Pwt 22,7).

Przekonanie o istnieniu świata, która ma nadzieję zawiera się w rozbudowanym dodatku targumicznym w TgN Rdz 38,25. Opisuje on modlitwę Tamar oskarżonej o nierząd, która prosi Boga by posłał jej na pomoc trzech świadków. Po czym Juda bierze ją w obronę wyrażając swoją wiarę w życie po śmierci: „lepiej jest dla mnie spłonąć w tym świecie w ogniu

¹⁸ J. Lemański, dz. cyt., s. 156.

¹⁹ J. Homerski, *Życie po śmierci*, s. 13.

²⁰ M.S. Wróbel, *Eschatologia w ujęciu Biblii aramejskiej*, s. 792.

²¹ M.J. McNamara, *Targum and Testament Revised*, s. 201.

ugaszonym, niż spłonąć w świecie, który ma nadzieję w ogniu nieugaszonym” (TgN Rdz 38,25)²². Ponadto kwestia istnienia „świata, który ma nadzieję” była na tyle ważna dla teologii targumu, że stała się przyczyną sporu między Kainem a Ablem, a w konsekwencji doprowadziła do grzechu bratobójstwa (TgN Rdz 4,8).

Nauka o życiu wiecznym, o „świecie, który ma nadzieję” pojawia się w Targumie Neofiti 1 w trzech ważnych kontekstach. Mianowicie są to: kontekst zmartwychwstania, nagrody lub kary i kontekst sądu. W dalszej części artykułu każdy z nich zostanie pokrótce omówiony wraz z odniesieniem do konkretnych tekstów targumicznych.

2.1. Kontekst zmartwychwstania

W Targumie Neofiti 1 można odnaleźć kilka aluzji do zmartwychwstania. Pierwsza z nich pojawia się w Księdze Rodzaju (TgN Rdz 3,19). Po akcie nieposłuszeństwa pierwszych ludzi Bóg obwieszcza konsekwencje ich czynów: dla Ewy są to bóle brzemienności i kierowanie swych pragnień ku mężowi (TgN Rdz 3,16), a dla Adama doświadczenie trudu pracy i ziemia rodząca „cierń i oset” (TgN Rdz 3,17-18). Jednak wraz z zapowiedzią śmierci („prochem jesteś i w proch się obrócisz”) Bóg ogłasza Adamowi ponowne powstanie z prochu ziemi (TgN Rdz 3,19)²³.

Kolejna wzmianka o zmartwychwstaniu pojawia się kiedy mowa jest o zniszczeniu Sodomy i Gomory (TgN Rdz 19,12-29). Bóg widząc grzechy mieszkańców postanowił zesłać na miasta ogień i siarkę. Jednak Lot zdołał wyprosić u Boga ocalenie i ukrył się wraz z rodziną w mieście Soar. Żona Lota, chcąc zobaczyć dalsze losy rodzinnego miasta, obejrzała się za siebie i wskutek czego została zamieniona w słup soli. W tym miejscu targum dodaje, że jej stan jest tylko „do czasu, gdy umarli zostaną przywrócenii do życia” (TgN Rdz 19,26)²⁴.

W TgN Rdz 25,29-34 ukazany jest natomiast dialog dwóch braci: Jakuba i Ezawa. Ezaw powróciwszy do domu, umęczony pracą w polu, poprosił swego brata o potrawę z soczewicy. Jednak Jakub wykorzystał ten moment i w zamian za to zarządał od niego przywileju pierworództwa. W ten oto sposób Ezaw „zlekceważył przywilej pierworództwa” i jak dalej podaje targum: „zaprzeczył zmartwychwstaniu umarłych oraz życiu w świecie, który ma nadzieję” (TgN Rdz 25,34)²⁵.

²² M.S. Wróbel, *Targum Neofiti: Księga Rodzaju*, Lublin 2014, s. 377-388.

²³ „Lecz z prochu powstaniesz ponownie” (ומן עפרא את עתיד חור) – Tamże, s. 28-29.

²⁴ Tamże, s. 167.

²⁵ Tamże, s. 235.

Ostatnia aluzja do zmartwychwstania znajduje się w TgN Pwt 32,39. Hebrajska fraza „Ja zabijam i Ja sam ożywiam” (אני אמית ואחיה) została w targumie rozwinięta i przetłumaczona jako „Ja jestem Tym, który powoduje śmierć żywych na tym świecie, i który ożywia umarłych w świecie przyszłym” (אנה הוא דמית חיין בעלמא הדין ומחיי מיתי בעלמא דאתי)²⁶. Widoczne jest tu rozgraniczenie między „tym światem” a „światem, który ma nadejść”, jak i odniesienie do wiary w życie wieczne, powstania z martwych.

2.2. Kontekst nagrody/kary

Literatura targumiczna wyraża przekonanie, że życie wieczne jest zapłatą za sprawiedliwe czyny pełnione w doczesności. Człowiek, który zachowywał Prawo i był wierny przymierzu zasługuje na nagrodę wieczną. Natomiast ten, kto dopuszczał się niegodziwości, lekceważył przykazania winien jest kary w przyszłym świecie. W TgN Rdz 3,24 targumista głosi pogląd o preegzystencji Tory, ogrodu Eden i Gehenny. Według niego Prawo zostało stworzone dwa tysiące lat przed stworzeniem świata²⁷. Eden został przeznaczony dla sprawiedliwych, natomiast Gehenna dla złoczyńców, gdzie jest ogień i palące węgle. Los człowieka sprawiedliwego w świecie, który ma nadejść jest porównany do drzewa życia, które wydaje owoce.

Wyraźne odniesienie do nagrody i kary w życiu wiecznym pojawia się w targumicznym dodatku opisującym rozmowę Kaina i Abla (TgN Rdz 4,8). Kain neguje istnienie innego świata, twierdzi, że nie ma nagrody dla sprawiedliwych i kary dla złych. Abel odpowiadając mu wyznał wiarę w życie wieczne, jak i karę bądź nagrodę za popełniane czyny.

W TgN Rdz 15,1 Abraham otrzymuje obietnicę od Boga, że nagroda za jego dobre czyny jest już przygotowana w świecie, który nadejdzie. Podobny motyw pojawia się w TgN Lb 23,23. Balaam wypowiada tam słowa błogosławieństwa dla sprawiedliwych i zapowiada wspianą nagrodę przygotowaną dla nich w świecie, który ma nadejść²⁸. Natomiast w TgN Pwt 32,35 Bóg jawi się jako Ten, do którego należy pomsta, który odpłaca za wszelkie zło w przyszłym świecie²⁹.

²⁶ M.J. McNamara, *Targum Neofiti 1: Deuteronomy* (The Aramaic Bible; 5), Edinburgh 1997, s. 159.

²⁷ Tradycja żydowska głosi, że Gehenna została stworzona w drugi dzień stworzenia, a ogród Eden w trzeci dzień (*Gen. R.* 21,9) – zob. M.S. Wróbel, *Targum Neofiti: Księga Rodzaju*, s. 33.

²⁸ TgN Lb 23,23:

טוביכון צדיקיה מה אגר טב מתקן לכוון קדם יי לעלמא דאתי

²⁹ „Vengeance is mine, and I am he who will repay at the time that the feet of the just waver, for the day of the breaking of the wicked is near, and the fire of Gehenna is prepared for them, and retribution hastens to come upon them in the world to come” – zob. M.J. McNamara, *Targum Neofiti 1: Deuteronomy*, s. 158.

2.3. Kontekst sądu

Wiara w zmartwychwstanie, które w targumach jest określane jako „ożywianie umarłych”, jest ściśle związana z sądem ostatecznym³⁰. Można to zauważyć w słowach, które Bóg skierował do Adama: „Lecz z prochu powstaniesz ponownie, aby zrozumieć i rozpoznać to wszystko, co uczyniłeś” (TgN Rdz 3,19)³¹. Ponadto przedmiotem sądu są czyny człowieka, za które otrzymuje wieczną nagrodę bądź karę.

W Targumie Neofiti 1 często pojawia się charakterystyczne sformułowanie „dzień wielkiego sądu” (יום דינה רבה)³². Wielokrotnie towarzyszy mu temat grzechu, tak jak w TgN Rdz 4,7. Bóg mówi Kainowi, że jeśli będzie dobrze czynił, to będzie mu odpuszczone w przyszłym świecie, w przeciwnym razie jego „grzech zostanie zatrzymany aż do dnia wielkiego sądu”³³. Wzywanie na próżno imienia Bożego również nie pozostanie bezkarne w dniu sądu (TgN Wj 20,7)³⁴.

Warto podkreślić, że targumista łączy sprawiedliwość Bożą wraz z odpłatą za złe uczynki. Pomimo że Mojżesz nazywa Pana Bogiem łaskawym, miłosiernym i cierpliwym (TgN Wj 34,6), to jednak wie, że nie pozostawia On niegodziwości bez ukarania. W dniu wielkiego sądu będzie pamiętał o grzechach ojców (TgN Wj 34,7)³⁵. Czyny człowieka będą decydujące w ostatecznym rozrachunku z Bogiem, a te z nich, które były sprawiedliwe i dobre mogą przyczynić się do przebłagania za grzechy (TgN Lb 31,50).

3. Idea życia wiecznego w Nowym Testamencie w kontekście Targumu Neofiti 1

Wyrażenie „życie wieczne” (ζωή αἰώνιος) pojawia się 43 razy w Nowym Testamencie, z czego aż 23 razy występuje w Dziele Janowym³⁶. Bardzo często pojawia się w kontekście soteriologicznym lub eschatologicznym³⁷. Życie wieczne jest określone jako czas, który ma

³⁰ M.J. McNamara, *Targum and Testament Revised*, s. 203.

³¹ M.S. Wróbel, *Targum Neofiti: Księga Rodzaju*, s. 29.

³² Wyrażenie „dzień wielkiego sądu” pojawia się 9 razy w Targumie Neofiti 1: 5 razy z rodzajnikiem określonym (דינה): TgN Rdz 4,7; TgN Rdz 38,25; TgN Wj 15,12; TgN Wj 20,7; TgN Wj 34,7; a 4 razy bez rodzajnika określonego (דינה): TgN Lb 14,18; TgN Lb 31,50; TgN Pwt 5,11; TgN Pwt 32,34.

³³ M.S. Wróbel, *Targum Neofiti: Księga Rodzaju*, s. 37.

³⁴ M.S. Wróbel, *Targum Neofiti: Księga Wyjścia* (Biblia Aramejska; 2), Lublin 2017, s. 219.

³⁵ Tamże, s. 365.

³⁶ Mt- 3; Mk- 2; Łk- 3; J- 17; Dz- 2; Rz- 4; Ga- 1; 1Tm- 2; Tt- 2; 1J- 6; Jud- 1.

³⁷ A.S. Jasiński, *Według postanowienia wiecznego Boga. Aionios w Nowym Testamencie* (Rozprawy i opracowania; 5) Opole 1991, s. 340.

początek, ale nie ma końca, czyli jest to wieczność względna³⁸. Definicja życia wiecznego pojawia się w czwartej Ewangelii: „A to jest życie wieczne (ἡ αἰώνιος ζωή): aby znali Ciebie, jedynego prawdziwego Boga, oraz Tego, którego posłałeś, Jezusa Chrystusa” (J 17,3). To poznanie Boga radykalnie zmienia kondycję człowieka³⁹. Nie jest bowiem jedynie intelektualnym wysiłkiem człowieka, ale osobistym przylgnięciem do Jezusa.

Na przestrzeni dziejów można zauważyć wyraźny rozwój eschatologii, przy czym w Nowym Testamencie osiąga ona swój szczyt. Autor Listu do Hebrajczyków podkreśla: „Wielokrotnie i na różne sposoby przemawiał niegdyś Bóg do ojców przez proroków, a w tych ostatecznych dniach (ἐπ’ ἐσχάτου τῶν ἡμερῶν τούτων) przemówił do nas przez Syna” (Hbr 1,1-2a). Wcielenie Syna Bożego rozpoczyna zatem nową i ostateczną erę eschatologiczną⁴⁰.

Jezus w swoim nauczaniu często nawiązuje do obrazów i wyrażen eschatologicznych występujących w Targumie Neofiti 1⁴¹. Widoczne jest to m.in. w skonstrastowaniu ze sobą dwóch wyrażen: „ten wiek i przyszły” (Mt 12,32b), „ten czas i czas przyszły” (Mk 10,30). Natomiast w Ewangelii Janowej w opozycji do życia „na tym świecie” (ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ) pojawia się „życie wieczne” (ζωή αἰώνιον)⁴². Podobne zjawisko można dostrzec w Targumie Neofiti 1, który przeciwstawia „światu, który ma nadejść” (יְהוֹמֵי מַלְעַל) sformułowanie „ten świat” (יְהוֹמֵי מַלְעַל)⁴³. Ponadto warto zwrócić uwagę na greckie wyrażenie występujące w Mt 12,32: „οὔτε ἐν τούτῳ τῷ αἰῶνι οὔτε ἐν τῷ μέλλοντι” (ani w tym wieku, ani w przyszłym)⁴⁴. Pojawia się tam rzeczownik αἰών, który oznacza „wiek, wieczność”⁴⁵. Można przypuszczać, że słowo to stanowi tłumaczenie aramejskiego rzeczownika מַלְעַל, który oznacza zarówno świat, jak i wieczność⁴⁶. Mając to na uwadze można byłoby zaproponować tłumaczenie, które jest identyczne z wyrażeniami targumicznymi, a mianowicie: „ani w tym świecie, ani w tym, który ma nadejść”.

³⁸ A. Piwowar, *Znaczenie przymiotnika αἰώνιος w Setpuagincie, pseudoepigrafach Starego Testamentu i Nowym Testamencie w nawiązaniu do interpretacji Wacława Hryniewicza tekstu Mt 25,46*, „Verbum Vitae” 36 (2019), s. 476.

³⁹ A.S. Jasiński, dz. cyt., s. 322.

⁴⁰ H. Langkammer, *Życie po śmierci. Eschatologia Starego i Nowego Testamentu*, Lublin 2004, s. 157.

⁴¹ M.S. Wróbel, *Eschatologia w ujęciu Biblii aramejskiej*, s. 795.

⁴² J 12,25.

⁴³ Zob. TgN Rdz 38,25; TgN Rdz 39,10; TgN Lb 22,30; TgN Lb 31,50; TgN Pwt 32,39; TgN Pwt 22,7.

⁴⁴ Por. Łk 18,30; Mk 10,30.

⁴⁵ R. Popowski, *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu* (Prymasowska Seria Biblijna), Warszawa 2006, s. 16.

⁴⁶ M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period* (Dictionaries of Talmud, Midrash and Targum; 2), Ramat-Gan 1990, s. 409.

3.1. Kontekst zmartwychwstania

Za czasów Jezusa wiara w zmartwychwstanie ciał była powszechnie znana, chociaż stanowiła kwestię sporną między faryzeuszami a saduceuszami (Dz 23,6-9). Faryzeusze wierzyli, że dusza ludzka jest nieśmiertelna, aczkolwiek uznawali, że jedynie dusza sprawiedliwego otrzymuje po śmierci ciało, natomiast dusza występnego podlega karze wiecznej⁴⁷. Saduceusze, wręcz przeciwnie, nie uznawali istnienia duszy i nie wierzyli w zmartwychwstanie. W Ewangeliach wielokrotnie przywołana jest dyskusja między Jezusem a ugrupowaniem faryzeuszy bądź saduceuszy (Mk 12,18-27; Mt 22,23-33; Łk 20,27-28). Jezus głosząc, że Bóg „nie jest *Bogiem* umarłych, lecz żywych” (Łk 20,38) zdecydowanie opowiada się za doktryną faryzeuszy. Co więcej, sam mówi o sobie, że jest „zmartwychwstaniem i życiem” (J 11,25).

Warto zauważyć, że już najstarsze wyznania wiary przekazują prawdę o tym, iż Chrystus „zmartwychwstał i ukazał się Kefasowi” (1 Kor 15,4-5). Ponadto wiara ta opiera się na starotestamentalnych zapowiedziach (1 Kor 15,4: „zgodnie z Pismem”), co świadczy o historio-zbawczym sensie Jego śmierci i cielesnego zmartwychwstania⁴⁸. Św. Paweł głosi, że jest ono fundamentem wiary chrześcijańskiej: „Jeżeli Chrystus nie zmartwychwstał, daremne jest nasze nauczanie, próżna jest nasza wiara” (1 Kor 15,14). Rozumie on zmartwychwstanie Jezusa jako początek i przyczynę podobnego zmartwychwstania umarłych (1 Kor 15,12-23)⁴⁹.

Analizując tekst Targumu Neofiti 1 można odnaleźć sformułowanie „ożywiać umarłych”, które pojawia się również w Ewangelii Janowej, listach Pawłowych i 1 Liście św. Piotra⁵⁰. Poniżej zostały zestawione ze sobą teksty, które w podobny sposób określają Boga jako Tego, który ożywia umarłych.

TgN Pwt 32,39 ⁵¹	J 5,21
Ja jestem Tym, który powoduje śmierć żywych na tym świecie, i który ożywia umarłych w świecie przyszłym.	Albowiem jak Ojciec wskrzesza umarłych i ożywia, tak również i Syn ożywia tych, których chce.

⁴⁷ M.S. Wróbel, *Faryzeusze i saduceusze wobec zmartwychwstania*, „Verbum Vitae” 15 (2009), s. 144.

⁴⁸ H. Witczyk, *Narodziny wiary w cielesne zmartwychwstanie Jezusa z Nazaretu*, „Verbum Vitae” 15 (2009), s. 216.

⁴⁹ Tamże, s. 223.

⁵⁰ J 5,21; J 6,63; Rz 4,17; Rz 8,11; 1 Kor 15,22.36.45; 2 Kor 3,6; Ga 3,21; 1 P 3,18.

⁵¹ M.J. McNamara, *Targum Neofiti I: Deuteronomy*, s. 159.

אנה הוא דממית חיין בעלמא הדין ומחיי מית בעלמא דאתי	ὡσπερ γὰρ ὁ πατὴρ ἐγείρει τοὺς νεκροὺς καὶ ζῶοποιεῖ, οὕτως καὶ ὁ υἱὸς οὗς θέλει ζῶοποιεῖ.
---	---

W Nowym Testamencie przyszłe zmartwychwstanie człowieka powiązane jest z obecnym przyjmowaniem Eucharystii: „Kto spożywa Ciało moje i pije Krew moją, ma życie wieczne, a Ja go wskreszę w dniu ostatecznym” (J 6,54).

3.2. Kontekst nagrody/kary

W czasach Jezusa wiara w życie pozagrobowe była ściśle związana z kategorią nagrody lub kary. Nowy Testament z jednej strony kontynuuje myśl, że Bóg za dobro wynagradza, a za popełnione zło karze, ale z drugiej strony widoczne jest skoncentrowanie się na nagrodzie dopiero po śmierci, w życiu wiecznym⁵². Ci, którzy pełnili dobre czyny osiągną życie wieczne, ci, zaś którzy dopuszczali się nieprawości zostaną potępieni (J 5,29; Rz 2,7-11). Nowy Testament na różny sposób opisuje nagrodę, która czeka sprawiedliwego. Może to być „nagroda wielka” (Mt 5,12), „skarby w niebie” (Mt 6,20; Mk 10,21), udział w uczcie niebieskiej (Mt 8,11; Łk 13,29), uczestnictwo w radości Pana (Mt 25,23), zasiadanie na tronie Boga (Ap 3,21), otrzymanie wieńca życia (Jk 1,12). Karą natomiast jest brak udziału w uczcie (Mt 25,12), wyrzucenie w ciemność, gdzie będzie płacz i zgrzytanie zębów (Mt 8,12; Łk 13,28).

Targumiczna zapowiedź przyszłej nagrody dla sprawiedliwego (TgN Lb 23,23) znajduje swoją paralelę w Łk 14,13-14. Mowa jest tam o odpłacie przy zmartwychwstaniu sprawiedliwych za uczynki miłosierdzia względem ubogich, chorych. Natomiast „kara ognia” czeka ludzi fałszywych, nie mających litości dla innych (Mt 24,51; Łk 12,46). W Mateuszowej scenie Sądu Ostatecznego pojawia się stwierdzenie, że niegodziwcy pójdą w „ogień wieczny” (εἰς τὸ πῦρ τὸ αἰώνιον)⁵³. Podobna myśl wyrażona jest w TgN Rdz 15,17, gdzie złoczyńca upada w ogień, ponieważ „walczył przeciw Prawu w swoim życiu”⁵⁴. Interesujący wydaje się fakt, iż Nowy Testament na określenie piekła używa terminu „gehenna” lub „gehenna ognia”, który nie pojawia się ani razu w Starym Testamencie⁵⁵. Tymczasem słowo to występuje sześciokrotnie w Targumie Neofiti⁵⁶. Ponadto zauważalne jest wyraźne podobieństwo zwrotów

⁵² A. Piwowar, *Zaplata*, w: H. Witczyk (red.), *Nowy Słownik Teologii Biblijnej*, s. 988.

⁵³ To zagadnienie zostało szerzej omówione w: A. Piwowar, *Znaczenie przymiotnika αἰώνιος*, s. 445-490.

⁵⁴ M.S. Wróbel, *Targum Neofiti: Księga Rodzaju*, s. 129.

⁵⁵ „Gehenna ognia”: Mt 5,22; Mt 18,9. „Gehenna”: Mt 5,29.30; Mt 10,28; Mt 23,15.33; Mk 9,43.45.47; Łk 12,5; Jk 3,6.

⁵⁶ TgN Rdz 3,24 (2); TgN Rdz 15,17; TgN Lb 31,50; TgN Pwt 32,35 (2).

zastosowanych w TgN Rdz 38,25 i w Mk 9,43, gdy mowa jest o „ogniu nieugaszonym”. Przedstawia to poniższa tabela.

TgN Rdz 38,25 ⁵⁷	Mk 9,43
Lepiej jest dla mnie spłonąć w tym świecie w ugaszonym ogniu, niż spłonąć w świecie, który ma nadejść, w ogniu nieugaszonym.	Lepiej jest dla ciebie ułomnym wejść do życia wiecznego, niż z dwiema rękami pójść do piekła w ogień nieugaszony.

Nagroda lub kara jest konsekwencją czynów człowieka pełnionych w życiu doczesnym. Jan Ewangelista uczy, że „ci, którzy pełnili dobre czyny, pójdą na zmartwychwstanie życia; a ci, którzy pełnili złe czyny - na zmartwychwstanie potępienia” (J 5,29).

3.3. Kontekst sądu

Nowy Testament często mówi o przerażającym sądzie, który czeka ludzkość w przyszłości⁵⁸. Określony jest on greckim rzeczownikiem κρίσις (sąd)⁵⁹. Jezus mówi o nim jako o definitywnym oddzieleniu „synów królestwa” od „synów Złego” (Mt 13,38), „owiec” od „kozłów” (Mt 25,31-46). Sąd ten ma charakter uniwersalny, obejmuje wszystkie narody (πάντα τὰ ἔθνη). Jego kryterium jest jednoznaczne – to czyny miłosierdzia lub ich brak decydują o wiecznym przeznaczeniu człowieka⁶⁰. Sprawiedliwi wezmą zatem w posiadanie królestwo (Mt 25,34), a źli pójdą w ogień wieczny (Mt 25,41). W dniu sądu człowiek zda sprawę z każdego bezużytecznego słowa (Mt 12,36). Ponadto ten, kto osądza bliźniego, sam sprowadza na siebie sąd Boży (Mt 7,1-2). Nieco inną perspektywę przyjmuje Ewangelia Jana, która twierdzi, iż „sąd polega na tym, że światło przyszło na świat, lecz ludzie bardziej umiłowali ciemność aniżeli światło: bo złe były ich uczynki” (J 3,19). Dodatkowym kryterium, poza uczynkami (J 5,29), jest tutaj wiara w Jezusa i słuchanie Jego słowa (J 5,24). Ten, kto wierzy ma życie wieczne i nie podlega sądowi, lecz ze śmierci przeszedł do życia. Ten zaś, kto nie wierzy już został osądzony (J 3,18).

W Nowym Testamencie kilkakrotnie pojawia się sformułowanie „dzień sądu”⁶¹. Natomiast w Jud 1,6 użyte jest wyrażenie „εἰς κρίσιν μεγάλης ἡμέρας”, które przypomina

⁵⁷ M.S. Wróbel, *Targum Neofiti: Księga Rodzaju*, s. 377-379.

⁵⁸ Mt 11,20-24; Mt 25,31-45; Łk 12,17-21.

⁵⁹ Termin κρίσις pojawia się 47 razy w Nowym Testamencie: Mt- 12; Łk- 4; J- 11; Dz- 1; 2 Tes- 1; 1 Tm- 1; Hbr- 2; Jk- 3; 2 P- 4; 1 J- 1; Jud- 3; Ap- 4.

⁶⁰ Mt 25,35-36.42-43; Jk 2,13.

⁶¹ Mt 11,22.24; Mt 12,36; 2 P 2,9; 2 P 3,7; 1 J 4,17.

targumiczny zwrot „dzień wielkiego sądu” (יום דינה רבה). W targumicznym dodatku opowiadającym o sporze Kaina i Abła (TgN Rdz 4,8), Abel wyznaje, że „jest sąd i jest sędzia”. Natomiast w TgN Rdz 18,25 Abraham będąc pewnym sprawiedliwości Bożej nazywa Go „Sędzią sędziów wszystkich mieszkańców ziemi”⁶². Jest on przekonany, że skoro sędziowie tego świata przestrzegają sprawiedliwości, to i ile bardziej można polegać na Bogu, że będzie On sądził sprawiedliwie i uczciwie⁶³. Ewangelie podkreślają, że Jezus jest Tym, który przeprowadza sąd (Mt 12,20; J 5,22.27). Z jednej strony odbędzie się on na końcu czasów (Mt 25,31-46), gdzie każdy zda sprawę ze swoich czynów. Z drugiej natomiast sąd nad tym światem odbywa się teraz i „władca tego świata zostanie precz wyrzucony” (J 12,31).

Podsumowanie

Przeprowadzone badania nad zagadnieniem „świata, który ma nadejść” w Targumie Neofiti 1 w kontekście Starego i Nowego Testamentu można ująć je w trzech zasadniczych punktach:

1. Stary Testament ukazuje niezwykle rozwój rozumienia życia po śmierci. Początkowo nagroda lub kara za popełnione czyny rozumiana była jedynie w kategoriach doczesności. Dopiero wraz z postępem objawienia pojawiła się myśl o odpłacie, która sięga poza świat ziemski. W młodszych księgach biblijnych, głównie w Księdze Daniela i Księdze Machabejskiej, można już odnaleźć naukę o zmartwychwstaniu ciał i życiu wiecznym (Dn 12; 2 Mch 7,9.14).
2. Targum Neofiti 1 interpretuje wiele tekstów biblijnych w nurcie eschatologicznym. Wielokrotnie pojawiają się tam sformułowania: „ten świat” i „świat, który ma nadejść”. Targumista żywił głębokie przekonanie o istnieniu życia po śmierci, o sądzie i o odpłacie stosownej do czynów człowieka.
3. W Nowym Testamencie można zauważyć wiele nawiązań do tekstu Targumu Neofiti 1 i jego teologii dotyczącej życia wiecznego. Często pojawiają się wyrażenia, których brak w Starym

⁶² TgN Rdz 18,25: „Niech daleko od Ciebie będzie to, aby zabić niewinnych z winnymi. W ten sposób bowiem sąd niewinnego będzie zrównany z sądem winnego. Niech dalekoto będzie od Ciebie. Czy Sędzia sędziów wszystkich mieszkańców ziemi nie czyni sprawiedliwości?” – M.S. Wróbel, *Targum Neofiti: Księga Rodzaju*, s. 157.

⁶³ M. Maher, *God as Judge in The Targums*, „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period” 29/1 (1998), s. 54.

Testamencie, a są obecne w Targumie Neofiti 1. Mianowicie są to m.in. sformułowania: ten wiek i przyszły, Gehenna, ogień nieugaszony.

Uwzględnienie literatury targumicznej w badaniach zagadnień nowotestamentalnych wydaje się konieczne dla głębszego zrozumienia wymowy tekstów biblijnych. Ewangelie powstawały bowiem w konkretnym czasie i miejscu, gdzie obecne były określone idee teologiczne. To właśnie Targum Neofiti 1 pozwala na dotarcie do nich, poprzez co staje się elementem łączącym Stary Testament z Nowym.

Bibliografia

- Déaut, R. Le, *Jalons pour une histoire d'un manuscrit du Targum palestinien (Neofiti 1)*, „Biblica” 48/4 (1967), s. 509–533.
- Homerski, J., *Życie po śmierci i nadzieja zmartwychwstania w wierze ludu Bożego Starego Testamentu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 31/1 (1984), s. 5-17.
- Homerski, J., *Prawda o zmartwychwstaniu i życiu wiecznym w najmłodszych pismach natchnionych Starego Testamentu*, „Roczniki Teologiczno-Kanoniczne” 37/1 (1990), s. 5-17.
- Jasiński, A.S., *Według postanowienia wiecznego Boga. Aionios w Nowym Testamencie* (Rozprawy i opracowania; 5) Opole 1991.
- Langkammer, H., *Życie po śmierci. Eschatologia Starego i Nowego Testamentu*, Lublin 2004.
- Lemański, J., *Sprawisz, abym ożył (Ps 71,20 b). Źródła nadziei na zmartwychwstanie w Starym Testamencie*, Szczecin 2004.
- Maher, M., *God as Judge in The Targums*, „Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic, and Roman Period” 29/1 (1998), s. 49-62.
- McNamara, M.J., *Targum Neofiti 1: Deuteronomy* (The Aramaic Bible; 5), Edinburgh 1997.
- McNamara, M.J., *Targum and Testament Revisited. Aramaic Paraphrases of the Hebrew Bible: A Light on the New Testament*, Grand Rapids (MI) 2010.
- Parchem, M., *Księga Daniela. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament; 26), Częstochowa 2008.
- Parchem, M., *Zmartwychwstanie, odpłata po śmierci i życie wieczne w literaturze międzytestamentalnej*, „Verbum Vitae” 15 (2009), s. 99-142.
- Piwowar, A., *Znaczenie przymiotnika αἰώνιος w Setpuagincie, pseudoepigrafach Starego Testamentu i Nowym Testamencie w nawiązaniu do interpretacji Wacława Hryniewicza tekstu Mt 25,46*, „Verbum Vitae” 36 (2019), s. 445-490.
- Poniży, B., *Księga Mądrości. Wstęp. Przekład z oryginału. Komentarz* (Nowy Komentarz Biblijny. Stary Testament; 20), Częstochowa 2012.
- Popowski, R., *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu* (Prymasowska Seria Biblijna), Warszawa 2006.
- Reventlow, H.G., *The Eschatologization of the Prophetic Books: a Comparative Study*, w: H.G. Reventlow (red.), *Eschatology in the Bible and in Jewish and Christian Tradition*, Sheffield 1997, s. 169-188.
- Sokoloff, M., *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period* (Dictionaries of Talmud, Midrash and Targum; 2), Ramat-Gan 1990.

Witczyk, H., *Narodziny wiary w cielesne zmartwychwstanie Jezusa z Nazaretu*, „*Verbum Vitae*” 15 (2009), 209-227.

Witczyk, H., (red.), *Nowy słownik teologii biblijnej*, Lubin-Kielce 2017.

Wróbel, M.S., *Faryzeusze i saduceusze wobec zmartwychwstania*, „*Verbum Vitae*” 15 (2009), s. 143-154.

Wróbel, M.S., *Targum Neofiti 1: Księga Rodzaju* (Biblia Aramejska; 1), Lublin 2014.

Wróbel, M.S., *Targum Neofiti: Księga Wyjścia* (Biblia Aramejska; 2), Lublin 2017.

Wróbel, M.S., *Wprowadzenie do Biblii Aramejskiej* (Biblia Aramejska; 0), Lublin 2017.

Wróbel, M.S., *Eschatologia w ujęciu Biblii aramejskiej*, w: J. Kręcidło, B. Strzałkowska (red.), *Dobrze jest dziękować Panu (Ps 92,2). Księga Jubileuszowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 70. rocznicę urodzin*, Warszawa 2021, s. 788-795.